

सातवे प्रकरण

उपसंहार

चारही नाटकांचा तुलनात्मक अभ्यास
व निष्कर्ष

सातवे प्रकरण

उपसंहार

चारही नाटकांचा तुलनात्मक अभ्यास व निष्कर्ष

७.१. प्रास्ताविक :

प्रस्तुत सातव्या प्रकरणामध्ये आपण के.सी. ठाकरेलिखित 'टाकलेलं पोर', वि.वा. शिरवाडकरलिखित 'कौंतेय', मधुसूदन कालेलकरलिखित 'तो राजहंस एक' व शिवाजी सावंतलिखित 'मृत्युंजय' ह्या चार नाटकांचा कथानक, संघर्ष, व्यक्तिरेखा, संवाद व भाषाशैली व नाट्यसौंदर्य ह्या घटकांच्या आधारे तुलनात्मक अभ्यास करणार आहोत. ही चारही नाटके वेगवेगळ्या प्रतिभावंतांच्या लेखणीतून साकार झालेली आहेत. ही चारही नाटके वेगवेगळ्या प्रतिभावंतांनी लिहिलेली असली तरीही ह्यांचा विषय कर्णाचे जीवनचरित्र हाच आहे.

७.२. कथानक :-

कथानकावरून नाटकाची धाटणी रसिकांना समजत असते. कथानकातील सुसुत्रता, त्यांतील घटना-प्रसंगांची रचना, विषयाची हाताळणी ह्या सर्वांच्या आधारे लेखकाला रसिकांना खिळवून ठेवावे लागते. ह्यामध्येच नाटककाराची व नाटकाची पकड सामावलेली असते.

ह्या चार नाटकांचा विचार करता, के.सी. ठाकरेंच्या 'टाकलेलं पोर' चे कथानक कर्णाला पददलितांचा नेता व शिवराम परांजपेकृत 'पहिला पांडव' चे प्रतिक्रियात्मक स्वरूप अशाप्रकारे लिहिलेले दिसून येते. कथानकाची सुरुवात सेनापतीपद निवड ह्या प्रसंगापासून होते. अश्वत्थामा व कर्ण ह्यांची ह्या विषयावरून वादावादी होते. दुर्योधन कर्णाला सेनापतीपद देतो. ह्यानंतर कर्ण-कृष्णाच्या भेटीचा प्रसंग आलेला आहे. कृष्ण कर्णाला त्याचे जन्मरहस्य सांगतो. कर्णाच्या स्वयंभू ज्ञानाने कृष्ण दिङ्मुढ होतो. कर्ण व कुंती यांच्या संवादातून प्रबोधनात्मक पद्धतीने चर्चा घडवून आणलेली आहे. ह्यानंतर रणभूमीवर कर्णाच्या रथाचे चाक भूमीमध्ये रूतून बसते. अर्जुन त्याला बाण मारतो. इतक्यात कुंती तेथे येते. कुंतीच्या मांडीवर कर्ण प्राण सोडतो. असे प्रसंग घडतात. रसिक मनोरंजनासाठी नाटककाराने हिरडा, बेहडा व आवळकटी ह्या काल्पनिक पात्रांचे प्रवेश कथानकामध्ये घातलेले आहेत. कथानकातून मुख्यतः समाजशिक्षण घडवले आहे.

वि.वा.शिरवाडकरांच्या 'कौंतेय'चे कथानक कर्ण-कुंतीमधील संबंधाचे सूत्र धरूनच मांडणी केलेले दिसून येते. कथानकाची सुरुवात सेनापतीपदाच्या निवडीच्या चर्चेने होते. दुर्योधन कर्णाला सेनापती करतो. समाजातील प्रतिष्ठित-अप्रतिष्ठित असा प्रश्न पुढे येतो. ह्यानंतरच्या

प्रसंगात दुर्योधन, शकुनी कर्ण ह्यांची शल्याच्या सारथी बनण्याविषयी चर्चा होते. कर्णाला त्याच्या आईची आठवण होते. इकडे कुंती व भीम ह्यांच्यात कर्णाच्या सेनापती बनण्यावरून कुंतीच्या मातृत्वाची व भीमाच्या द्वेषाची चकमक उडते. कुंती-कर्ण भेटीमध्ये कुंती कर्णाला त्याचे जन्मरहस्य सांगते. ह्यामुळे कर्ण भांडावतो. मित्रद्रोह की बंधुद्रोह अशा पेचात सापडतो. कर्ण संतापाच्या भरात कुंतीची निर्भत्सना करतो व घालवून देतो. पुढच्या प्रसंगात कर्णाला आपली चूक उमगते. तो कुंतीची माफी मागण्यास जातो. कुंतीला अर्जुनासह किंवा कर्णासह तिचे पाच पांडव जिवंत राहतील असे वचन देतो. भीम व नकुल , सहदेव कर्णाचा अपमान करून त्याला हाकलून देतात. ह्यानंतर रणभूमीवर कर्णाचे चाक भूमीत फसते. ते काढत असतानाच अर्जुन त्याला बाण मारतो. इतक्यात कुंती तेथे येते व कर्ण पांडवांचा मोठा भाऊ आहे असे सांगते. कर्ण पांडवांना कुंतीला सांभाळण्याविषयी सांगतो व मरतो. असा शोकांत शेवट करून कथानक संपते.

मधुसूदन कालेलकर लिखित 'तो राजहंस एक' च कथानक कर्ण जीवनावर आधारलेले आहे. कथानकाची सुरुवात कर्णाच्या पतनानंतर कुंती रथचक्राजवळ शोक करत बसलेली आहे. दुर्योधन कुंतीची कर्णा चकमक उडते. अर्जुनाचा प्रवेश होतो. कुंती अर्जुनाला कर्णाचे जन्मरहस्य सांगते. अर्जुनाला कर्ण जीवनातील प्रसंग आठवतात. पुढच्या प्रसंगात कर्णाला अंगराज म्हणून दुर्योधन घोषित करतो. कर्णाची व वसुंधरेची भेट होते. राधा कर्णाला त्याचे जन्मरहस्य सांगते. ह्यानंतर दुर्योधन व शकुनी लाक्षागृहाची योजना व द्रौपदीच्या स्वयंवराचे वृत्त कर्णाला सांगतात. कुंती-राधेच्या भेटीप्रसंगी कुंती कर्णाचे मातृत्व प्रकट करते. पुढे .शकुनी युधिष्ठिराला द्युताचे निमंत्रण देतो. कृष्ण कर्णाला त्याचे जन्मरहस्य सांगतो. अखेरीस कर्ण द्रौपदी वस्त्रहरणापूर्वीच्या आपल्या वक्तव्याबद्दल पश्चाताप व्यक्त करून त्याच्या भावना द्रौपदीपर्यंत पोहचविण्यास कृष्णाला सांगतो व त्याच्या देहाला अग्नी देण्याचे कार्यही कृष्णालाच करण्यासाठी सांगतो. पुढच्या प्रसंगात अर्जुन अभिमन्यूच्या वधामुळे कर्णाचा विनाश करण्याची प्रतिज्ञा करतो. ह्यानंतर कर्णाचे घटोत्काच वधाचे आश्वासन दुर्योधनाला देणे व द्रौपदीला अभिमन्यू वधाची खरी गोष्ट सांगणे हे प्रसंग येतात. दुर्योधन कर्णाला सेनापतीपद बहाल करतो. कुंती-कर्ण भेट होते. कर्ण कुंतीला अपशब्द बोलतो. शेवटचा प्रसंग फ्लॅशबॅक पद्धतीने पुन्हा रणभूमीवरच घडतो. कर्णाचा मृत्यू झालेला आहे. कृष्णाने त्याला अग्नी दिलेला आहे. कुंतीची कर्णाने 'आई' म्हणण्याची इच्छा पूर्ण झालेली आहे असे कृष्ण सांगतो. कुंती दुःखावेगाने रथचक्रावर कोसळते. इथे कथानक संपते. ह्या नाटकाच्या कथानकावरून हे नाटक एका प्रथितयश नाटककाराचे आहे हे लक्षात येते.

शिवाजी सावंतलिखित 'मृत्युंजय' चे कथानकही कर्ण जीवनावरच आधारलेले आहे. त्यांनीच लिहिलेल्या 'मृत्युंजय' ह्या महाकादंबरीचे ते नाट्यरूपांतर आहे. कथानकाची सुरुवात निवदेनाने होते व त्याचवेळी वासंतिक स्पर्धेचा प्रसंग साकारतो. दुर्योधन कर्णाला अंगदेशाचा राजा बनवितो. ह्यानंतर द्रौपदी स्वयंवराचा प्रसंग येतो. स्वयंवरामध्ये कर्णपुत्र सुदामनचा मृत्यू होतो. त्यानंतर कर्ण अर्जुनवधाची प्रतिज्ञा करतो. दुर्योधन राजसूय यज्ञात द्रौपदीने केलेल्या अपमानाचा सूड घेण्याची मूक प्रतिज्ञा करतो. त्यासाठी शकुनी पांडवांना द्युताचे निमंत्रण देण्यास सांगतो. द्रौपदी वस्त्रहरणापूर्वी आपण उच्चारलेल्या वाक्यांचा कर्णाला पश्चात्ताप झालेला आहे. शोण, अश्वत्थामा, वृषाली कर्णाला समजावतात. दुर्योधन भीष्मांनी बोलावलेल्या राजसभेबद्दल कर्णाला सांगतो. भीष्मांच्या राजसभेचा प्रसंग, त्यामध्ये कर्णाने केलेली आर्यावर्ताची दिग्विजयाची प्रतिज्ञा हे प्रसंग आहेत. ह्यानंतरच्या प्रसंगात कर्ण कवचकुंडलाचे इंद्राला दान देतो. कृष्ण-कर्ण भेटीमध्ये कृष्ण त्याला त्याचे जन्मरहस्य सांगतो. कर्ण भ्रांतचित्त होतो. कुंती-कर्ण भेटीमध्ये कर्ण संतापतो. नंतर भावव्हिल होऊन तिच्या पाच पुत्रांना जीवदान देण्याचं वचन देतो. ह्यानंतर रणभूमीवरील प्रसंग येतो. कर्णाचे रथचक्र नियतीची भूमिका पार पाडते. कर्णाचा मृत्यू होतो. इथे हे कथानक संपते.

'टाकलेलं पोर' व 'कौंतेय' ह्या नाटकांच्या कथानकाची व्याप्ती मर्यादित आहे. दोन्ही नाटकांची सुरुवात ही सेनापतीपदाच्या निवडीच्या प्रसंगापासूनच होते व कर्णाच्या मृत्यूपर्वर्यत येऊन थांबते. 'तो राजहंस एक' व 'मृत्युंजय' ह्या नाटकांच्या कथानकामध्ये मात्र संपूर्ण कर्णजीवनच साकार झालेले आहे.

'टाकलेलं पोर' चे कथानक हे संपूर्ण कर्ण प्रतिमा उजळविण्याच्या दृष्टीकोनातून लिहिले गेले असल्यामुळे नाटकातील इतर पात्रांना गौण स्वरूप येते. ह्याचे कथानक लिहिताना शिवरामपंत परांजप्यांचे 'पहिला पांडव' डोळ्यासमोर असल्याने ह्या नाटकाला प्रतिक्रियात्मक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. ह्यामध्ये कर्ण हा पददलितांचा उद्धारकर्ता मानून व अपत्यहत्येचा प्रश्न प्रधान मानून नाटक लिहिले असल्यामुळे नाटककाराने आपले विचार कर्ण व्यक्तिरेखेतून साकार केले आहेत. कथानकामध्ये हिरडा, बेहडा, आवळकटी ह्यांचे प्रवेश घातल्याने कथानकाचा वेग मंदावतो व त्यामध्ये विस्कळीतपणा आल्यासारखा वाटतो. समाज प्रबोधनाच्या हेतूने महाभारतील कथेचा वापर येथे केला आहे. समाजप्रबोधन हे ह्या नाटकाचे उद्दिष्ट आहे.

'कौंतेय' चे कथानक कर्ण-कुंती भेट ह्या एकाच प्रसंगावर आधारित आहे. शिरवाडकरांचा कर्णकथेच्या आधारे केलेला काव्यात्म आविष्कार संपूर्ण नाटकभर आढळतो. शिरवाडकरांनी स्वतंत्र प्रतिभेने काही कल्पित प्रसंग नाटकात घातलेले आहेत. उदा. पश्चात्तापदग्ध कर्ण कुंतीला

तिच्या महालात जाऊन भेटतो. ह्यावेळीच भीमाचा प्रवेश हे प्रसंग नाटकाला विशिष्ट प्रकारची उंची देताना दिसतात. शोकात्म नाटकाचा शेवट शोकांत करून शिरवाडकरांनी कर्णकथेला वेगळे परिमाण दिले आहे. कथानकाची गती राखण्यात शिरवाडकर यशस्वी ठरले आहेत.

‘तो राजहंस एक’ चे कथानक संपूर्ण कर्णजीवनावर आधारित असून कथानकाची सुरुवात रणभूमीपासून करून पुन्हा शेवटही तेथेच केला आहे. विविध प्रसंगांची रचना आटोपशीर व व्यवस्थित झाली आहे. कथानकातील प्रसंग गतिमान स्वरूपाचे वाटतात. त्यामुळे कथानकाचा पीळ बराच सांभाळलेला असल्याचे जाणवते.

‘मृत्युंजय’ चेही कथानक संपूर्ण कर्णजीवनावर आधारित असल्याने व महाकादंबरीचे नाट्यरूपांतर असल्याने सावंतांनी कथानकामध्ये निवेदन पद्धतीचा चांगला वापर करून घेतला आहे. कर्णजीवनातील अनेक प्रसंग नाटकात आले असले तरी कथानक बहुतांशी पीळदार झालेले आहे. अश्वत्थाम्याचे तत्त्वचिंतनात्मक विचार कथानकाला रटाळपणा आणतात. पूर्ण कथानक कर्णाच्या व्यक्तीरेखेभोवती फिरताना लक्षात येते.

७.३. संघर्ष :-

‘टाकलेलं पोर’ मधील संघर्ष हा प्रस्थापितांविरुद्ध आहे. प्रबोधनात्मकतेच्या पातळीवरून हा संघर्ष असल्याने त्याला सामाजिक प्रश्नाचे स्वरूप प्रबोधनकार देताना दिसतात तर ‘कौंतेय’ मधील संघर्ष हा मानसिक स्वरूपाचा आहे. कुमारी मातांनी सामाजिक संकेतांना ठोकून देऊन आपल्या अनौरस अपत्याचा सांभाळ करावा असे समाज शिक्षण येथे प्रबोधनकारांनी व्यक्त केले आहे. ब्राह्मणी वृत्तीवर परखड टीका करणारी लेखणी येथे आपल्याला दिसते. कर्ण व कुंती ह्यांच्या मनातील मानसिक संघर्षाला उठाव देऊन शिरवाडकरांनी हे भावनाट्य फुलविलेले दिसून येते. नाटकाच्या सुरवातीपासून मानसिक संघर्षाची कमान चढती ठेवण्यात व त्याला शोकात्मिकेचे रूप देऊन शेवट शोकांत करण्यात शिरवाडकर यशस्वी झालेले आहेत. कालेलकरांनी नाटकातील पात्रांचा संघर्ष हा मानसिक संघर्ष ठेवलेला आहे. कर्ण, कुंती, अर्जुन, द्रौपदी ह्या प्रत्येकाचा संघर्ष हा नियतीविरुद्धचा संघर्ष आहे असे स्वरूप दिले आहे. यातील संघर्ष टोकाचा नाही पण संघर्षातील सौंदर्य दाखविण्याचा नाटककाराचा प्रयत्न यशस्वी झाला आहे. ‘मृत्युंजय’ मध्ये संघर्षाची बीजे सुरवातीलाच पेरून अखेरपर्यंत चढत्या क्रमाने तो विकसित करण्याची कला सावंतांनी यशस्वीपणे साधली आहे. नियती विरुद्ध मानवीजीवन असे कर्णाच्या आत्मसंघर्षाचे स्वरूप सावंतांनी ह्या नाटकात प्रभावीपणे मांडले आहे.

‘टाकलेलं पोर’ या नाटकातील कुंतीची व्यक्तीरेखा ही अपत्यहत्येच्या प्रश्नासंबंधी रंगवलेली दिसून येते. लौकिकाच्या स्वार्थासाठी अपत्यत्याग करण्याचे आपण पाप केले परिणामी

लौकिक व अपत्य दोन्हीसाठी आपण मुकलो. हा कुंतीचा मानसिक संघर्ष व कुंती-कर्णाचा वैचारिक संघर्ष येथे प्रबोधनकारांनी दाखविलेला दिसून येतो.

‘कौंतेय’ मधील मूळ संघर्ष कर्ण व कुंतीचा असला तरी शिरवाडकर ह्याबरोबरच प्रतिष्ठित -अप्रतिष्ठित, स्त्री भोगवस्तू की मंगल मातृत्व, थोराघरच्या स्त्रिया व निर्धनाच्या घरातील स्त्रिया ह्याप्रश्नांतून समाजव्यवस्थेचा हा संघर्ष मूळ कथानकातील संघर्षाला आणखी पीळदार बनवतो. महाभारतीय संघर्षापेक्षा ह्या प्रश्नातून उभे राहिलेले मानसिक संघर्षच या नाटकाला उंची देतात. याबाबत भास्कर गिरधारी म्हणतात, ‘ भावनिक संघर्षाची, भव्योदात्ततेची हृदयाचा वेध घेणाऱ्या नाट्याची काव्यानुकूल व्यक्तिमत्वाच्या शिरवाडकरांना विलक्षण ओढ आहे. त्यांच्या स्वतंत्र प्रतिभेने एक प्रभावी भावनाट्य या कर्णकथेतून साकार केले आहे.’^१ गिरधारींचे हे मत बऱ्याच प्रमाणात पटण्यासारखे आहे. कर्ण व कुंतीच्या मनातील संघर्षच शिरवाडकरांना आकर्षित करतो. ह्या संघर्षाचा धागा पकडूनच त्यांच्या प्रतिभासंपन्न लेखणीतून ‘कौंतेय’ साकारलेले आहे.

कालेलकारांनी ‘तो राजहंस एक’ मधील संघर्ष हा प्रत्येक व्यक्तीरेखेचा स्वतःचा मानसिक संघर्ष उभा केला आहे. द्रौपदीच्या मनातील कर्णाविषयीची आपुलकी, त्यातून निर्माण होणारे तिचे मानसिक द्वंद्व, अर्जुनाच्या मनातील द्वंद्व, कुंतीचा स्वतःच्या त्याग केलेल्या मुलाविषयीचे प्रेम, कर्णाला त्याचे जन्मरहस्य समजल्यावर होणारा भावनिक संघर्ष असे व्यक्तीगत संघर्ष कालेलकरांनी संयमीतपणे चित्रित केलेले आहेत.

सांवताच्या ‘मृत्युंजय’ मधील संघर्ष हा पूर्ण नाटकभर चढत्या क्रमाने विकसित होताना दिसतो. कुंतीमुळे आपल्याला ‘सूतपुत्राचे’ जीणे वाट्याला आले असे त्याला वाटते. ह्यामुळे कर्णाच्या मनात असणारा राग, द्वेष व फक्त त्यालाच मिळालेली कवचकुंडले, सतत होणारी अवहेलना ह्यामुळे हा संघर्ष तीव्र होत जातो. कर्णाला वासंतिक स्पर्धेपासून मी कोण? हा प्रश्न ग्रासलेला दिसतो. ह्यातूनच पुढे त्याचा हा आत्मसंघर्ष त्याला त्याचे जन्मरहस्य समजताच संपतो पण तरीही सतत येणारी संकटे आणि नियती ह्यामुळे हा संघर्ष त्याच्या मृत्युपर्यंत चालूच रहातो. हा संघर्षच या नाटकाला उंची देऊन जातो. ह्या नाटकातील संघर्ष व्यक्तीचा -स्वतःचा मानसिक संघर्ष, व्यक्ती व नियती ह्यांच्यातील संघर्ष तसेच व्यक्ती-व्यक्तीतील संघर्ष असा तीन वेगवेगळ्या पातळ्यांवर दाखविण्यातस सावंत यशस्वी ठरले आहेत.

७.४. व्यक्तीरेखा

७.४.१. कर्ण

ह्या चारही नाटकांमध्ये कर्णाची व्यक्तीरेखा नाटककारांनी आपापल्या परीने समृद्ध केलेली

दिसून येते.

वासंतिक स्पर्धेचा प्रसंग 'टाकलेलं पोर' व 'कौंतेय' ह्या नाटकामध्ये दिसून येत नाही. 'तो राजहंस एक' ह्या नाटकात हा प्रसंग ध्वनिमाध्यमाद्वारे रसिकांना समजतो. तर 'मृत्युंजय' ह्या नाटकात वासंतिक स्पर्धेच्या प्रसंगाने नाटक चुरू होते. वासंतिक स्पर्धेच्यावेळी अजिंक्य अर्जुनाला द्वंद्वाचे आव्हान देणारा कर्ण सावंतांनी उभा केला आहे. यावेळी कर्णाचे कुळ समजल्यावर भीमाने कर्णाची केलेली अवहेलना, दुर्योधनाने त्याला 'अंगराज' म्हणून सुवर्णमुकुट चढविणे, हे प्रसंग कर्ण जीवनातील संघर्षाची सुरुवात करतात. ह्या प्रसंगाद्वारे स्नेही कर्ण, वीर कर्ण, सावंतांनी उभा केला आहे.

लाक्षागृहाच्या प्रसंगाची चर्चा आपल्याला 'तो राजहंस एक' मध्येच लक्षात येते. दुर्योधन व शकुनी लाक्षागृहाची कल्पना कर्णाला समजाऊन सांगतात. पहिल्यांदा कर्ण यासाठी मान्यता न देता पांडवांना सरळ युद्धाचे आव्हान देण्यास सुचवितो. ह्यामधून स्वतःच्या पराक्रमावर विश्वास असणारा आत्मविश्वासू कर्ण उभा करण्यात कालेलकर यशस्वी ठरले आहेत. हा प्रसंग 'टाकलेलं पोर' मध्ये रूतलेले रथाचे चाक काढत असताना झालेल्या कृष्ण-कर्णाच्या संभाषणातून लक्षात येतो. 'मृत्युंजय' मध्ये हाच प्रसंग भीष्मांनी बोलावलेल्या राजसभेमध्ये स्वतः भीष्मच सांगताना दिसून येतात. तर शिरवाडकरांच्या 'कौंतेय' मध्ये हा प्रसंग दिसून येत नाही.

द्रौपदीच्या स्वयंवराची वार्ता हस्तिनापुरात दुर्योधनाला मिळते. दुर्योधन स्वयंवरासाठी असलेला मत्स्यनेत्रभेदाचा पण कर्ण पूर्ण करू शकतो हे जाणून स्वयंवराला जाण्याविषयी सुचवतो. हा प्रसंग 'मृत्युंजय' व 'तो राजहंस एक' ह्या नाटकात दिसतो. इतर दोन नाटकांमध्ये हा प्रसंग दिसून येत नाही. ह्या प्रसंगात कर्ण प्रथमतः ह्यासाठी नकार देतो. पण नंतर दुर्योधनाच्या आग्रहास्तव स्वयंवराला जाण्यास मान्यता देतो. ह्यामधून कर्णाचे मित्रप्रेमच दिसून येते. द्रौपदी स्वयंवराचा प्रसंग भीम, अर्जुन, युधिष्ठिर, द्रौपदी ह्यांच्यात चर्चिला गेल्याचे व त्या प्रसंगात कर्णपुत्र सुदामनचा वध व कर्णप्रतिज्ञा हे प्रसंग 'मृत्युंजय' मध्ये दाखविले गेले आहेत. परंतु इतर तीनही नाटकात हा प्रसंग दाखविलेला नाही.

'मृत्युंजय' मध्ये द्युताच्या प्रसंगापूर्वी दुर्योधन व शकुनी ह्यांच्यात झालेली मसलत दाखविण्यात आलेली आहे. 'टाकलेलं पोर' मध्ये कर्ण-कृष्णाच्या संवादावरून द्युताच्या प्रसंगामध्ये युधिष्ठिराला अधर्माने फसविले हे समजते. इतर दोन नाटकांपैकी 'तो राजहंस एक' मध्ये ध्वनीमाध्यमाद्वारे हा प्रसंग दाखविला आहे. कौंतेयमध्ये हा प्रसंग घेतलेला नाही.

ह्या प्रसंगानंतर घडलेल्या द्रौपदी वस्त्रहरणाच्या प्रसंगाने कर्ण व्यथित झालेला आहे. वस्त्रहरणप्रसंगी एका पतिव्रतेला मानहानीकारक शब्द बोललो ह्या व्यथेने कर्णाला पश्चात्ताप

झालेला आहे. पश्चात्ताप दग्ध कर्ण सावंतांनी 'मृत्युंजय' मध्ये उभा केला आहे. पश्चात्तापदग्ध कर्ण कृष्णभेटीच्यावेळी कृष्णासमोर आपले मनोगत व्यक्त करतो व ते द्रौपदीपर्यंत पोचविण्यास सांगून द्रौपदीने त्याला ह्या प्रसंगासाठी क्षमा करावी असे सांगतो. हा प्रसंग 'मृत्युंजय' मध्ये आलेला आहे व 'तो राजहंस एक' ह्यामध्येही आलेला आहे. दोन्ही नाटककारांनी पश्चात्तापदग्ध व भावविव्हल कर्ण रसिकांपुढे समर्थपणे सादर केला आहे.

प्रत्यक्ष पिता सूर्येव कर्णाला कवचकुंडलाचे दान याचक म्हणून येणाऱ्या इंद्राला देऊ नको असे सांगतो. पण तरीही आपल्या निश्चयावर ठाम असलेला व प्रत्यक्ष इंद्रावर याचक बनण्याची वेळ आली ह्यातच समाधान मानणारा दानशूर व दृढनिश्चयी कर्ण सावंतांच्या 'मृत्युंजय' मध्ये दिसतो तसा तो इतर दोन नाटकांत दिसत नाही. पण हाच दृढनिश्चयी कर्ण 'कौंतेय' मध्ये सेनापतीपदाच्या निवडीप्रसंगी व कुंतीला तिच्या महाली भेटण्यास जाताना दिसतो.

कृष्ण व कर्णाची भेट हा प्रसंग 'तो राजहंस एक', 'मृत्युंजय', 'टाकलेलं पोर' मध्ये आलेला आहे. 'कौंतेय' मध्ये हा प्रसंग दिसून येत नाही. कृष्ण कर्णाला त्याचे जन्मरहस्य सांगून पांडवांचा मोठा भाऊ म्हणून पांडवांच्या बाजूने त्याला उभे राहण्यास सांगतो पण कर्ण दुर्योधनाच्या मित्रप्रेमापोटी पांडवांकडे येण्यास नकार देतो. मरणानंतर कृष्णाच्या हाताने आपल्या देहाला अग्नी मिळावा ही इच्छा कृष्णाला सांगतो. हा प्रसंग 'तो राजहंस एक' मध्ये कालेलकरांनी अत्यंत हृद्य असा साकार केला आहे. 'मृत्युंजय' मध्येही हा प्रसंग भावपूर्ण असा दाखविला आहे. ह्या प्रसंगातील मित्रप्रेमी कर्ण, भावविव्हल कर्ण, कृष्णाप्रती भक्ती प्रकट करणारा कर्ण, उदात्त कर्ण अशी कर्णरूपे मांडण्यात नाटककार यशस्वी झाले आहेत. 'टाकलेलं पोर' मधील ह्या प्रसंगातील कर्णापुढे कृष्ण दिङ्मूढ होताना दिसतो. 'विद्रोहाची आणि प्रस्थापितांविरुद्ध बंड पुकारण्याची भाषा नाटककारांनी कर्णमुखाने योजिली आहे. मात्र कलामूल्याची जाणीव न ठेवता येथे प्रचार केला आहे. बहिर्मुख वृत्तीतून हे प्रबोधन आले आहे.'^२ असे भास्कर गिरधारी म्हणतात. पण ह्या नाटकात विचारापेक्षा प्रबोधन आहे, असे म्हणणे जास्त योग्य वाटते.

कर्ण-कुंती भेटीचा प्रसंग सर्व नाटककारांनी यथायोग्य पद्धतीने साकारला आहे. कर्ण-कुंती भेटी प्रसंगी कुंती कर्णाला त्याचे जन्मरहस्य सांगते त्यावेळी कर्ण उद्वीग्न होतो, बेभान होतो व कुंतीची निर्भत्सना करतो पण नंतर त्याला स्वतःची चूक समजल्यावर पुन्हा तो मातृप्रेमामुळे हेलावून जातो, कुंतीची क्षमा मागतो व तिने जे मागितले नाही ते ही तिला देण्यास सिद्ध होतो. युद्धामध्ये पांडवांना अभय देतो व स्वतः मृत्यू पत्करतो. हा प्रसंग चारही

नाटककारांनी स्वतःच्या स्वतंत्र प्रतिभेने विकसित केलेला दिसून येतो. 'टाकलेलं पोर' मधील कर्ण अपत्यहत्येच्या प्रश्नासंबंधी रोखठोक बोलताना दिसतो. कुंतीबरोबर झालेल्या संवादात कर्णाच्या मनाची घालमेल प्रबोधनकारांनी उत्कटपणे प्रगट केलेली आहे. 'कौंतेय' हे संपूर्ण नाटकच शिरवाडकरांनी ह्या एकाच प्रसंगावर उभे केलेले आहे. कुंतीच्या प्रथम भेटीत कृष्ण कुंतीबद्दल आक्रस्ताळी भाषा वापरतो. कर्ण-कुंतीच्या ह्या संवादात भावोत्कटता शिगोशिग भरलेली दिसते. ह्या संतापाच्या भरात कर्ण कुंतीला घालवून देतो पण नंतर पश्चात्तापदग्ध कर्णाचा विवेक जागा होतो व तो पुन्हा कुंतीला भेटण्यासाठी तिच्या महाली जातो व क्षमा मागतो. भावांसमोर आईला उघडे न पाडता स्वतःसर्व अपमान सहन करून निघून जातो. ह्या प्रसंगातून मातृप्रेमी व वचननिष्ठ कर्ण शिरवाडकरांनी प्रेक्षकांच्या मनावर कोरला आहे. हा प्रसंग अत्यंत भावोत्कट व हृद्य असा केला आहे. ह्यामधून शिरवाडकरांनी कर्णाचे उदात्तीकरण केलेले आहे. 'मातृत्वाच्या शोधासाठी वेडापिसा झालेला कर्ण हा शिरवाडकरांनी लावलेला कर्णाचरित्राचा अन्वय अन्य नाटककारांनी लावलेल्या अन्वयापेक्षा अधिक कालातीत तर आहेच; पण शिरवाडकरांच्या प्रकृतीनुसार अधिक काव्यात्मकही आहे.' ^३ हे तारा भवाळकरांचे मत कर्णाचरित्राच्या अन्वयाबाबत खरे वाटते. 'तो राजहंस एक' मध्येही कालेलकरांनी हा प्रसंग अत्यंत नाट्यमयरीतीने साकार केलेला आहे. वसुसेनाच्या मृत्यूनंतर वसुंधरा कर्णाला भेटून धीर देते. ती निघून गेल्यावर कुंतीचा प्रवेश होतो. कर्णाकडून तिला वाईट शब्द ऐकावे लागतात. कुंती स्वतःचा झालेला कोंडमारा सांगते. कर्ण तिच्याकडे पाठ फिरवतो. कुंती निघून जाते. उपरती झालेला कर्ण कुंतीला 'आई' म्हणून हाक मारतो पण कुंती निघून गेलेली असते. 'मृत्युंजय' मधील ह्या प्रसंगात कुंती कर्णाला समजावते. त्यावेळी हाच संतापी, उद्विग्न कर्ण हेलावून जाताना दिसतो. त्याच्या हृदयातील मातृप्रेम उफाळून आलेले स्पष्ट दिसून येते. एकंदरीत पराक्रमी शूरवीर, निष्ठावान, कर्तव्यसन्मुख, मित्रप्रेमी या गुणांबरोबरच मातृप्रेमी, वचननिष्ठ, विवेकी, कुटुंबवत्सल, संतापी व भावनाशील कर्ण चारही नाटकांतून प्रगट होताना दिसतो.

'टाकलेलं पोर' व 'कौंतेय' मध्ये कुंतीच्या मांडीवर डोके ठेऊन मरणारा समाधानी कर्ण दाखविला आहे. 'तो राजहंस एक' मध्ये वसुंधरा व कर्णाचे संवाद ध्वनीमाध्यमाने दाखवून त्यामध्ये कर्णाचे पतन झालेले दाखविलेले आहे. तर साक्षात मृत्यूच्या दारातही जीवनाचे चक्र उद्धरणारा 'मृत्युंजयी' कर्ण सावंतांनी आपल्या नाटकात उभा केला आहे.

७.४.२. कुंती :-

असाहाय्य स्त्रीजातीची प्रतिनिधी म्हणूनच कुंती चारही नाटकात वावरताना दिसते. 'टाकलेलं पोर' मध्ये अपत्यत्याग करणाऱ्या मातेने काय स्वीकारावयाचे व कशाचा त्याग

करायचा ह्या द्वंद्वात कुंती अडकलेली दिसते. कर्णासमोर ती अगतिक बनलेली दिसते. पण नंतर कर्णावरील तिचे पुत्रप्रेमही उफाळून आलेले आहे. तिच्या लौकिकावर निखारे टेऊन कर्णाचे मातृत्व जगजाहीर करण्यास ती तयार होतो. कर्णाचा कोणताही हट्ट पुरविण्यास ती तयार होते. अपत्यहत्या करणाऱ्या स्त्रीच्या व्यथा, वेदना कुंतीच्या व्यक्तिरेखेमधून ठाकरेंनी साकारल्या आहेत.

‘कौतैय’ मधील कुंतीला कर्णाविषयी अपार सहानुभूती व वात्सल्य आहे. परंतु कर्णाप्रमाणे कुंतीची दोलायमान अवस्था आहे. भीम जेव्हा कर्णाबद्दल अपशब्द बोलतो तेव्हा कुंती त्याला फटकारताना दिसते. शेवटच्या दृश्यात समाजाची बंधने झुगारून स्वतःचे मातृत्व जाहीर करण्याच्या हेतूने कर्णार्जुनाच्या रथामध्ये जाऊन उभारण्यास सज्ज होताना दिसते. तिच्या मनातील आंतरिक वेदना व कर्णाकडे ओढ घेणारे तिचे मातृत्वच तिच्या व्यक्तिरेखेला उंची देताना दिसतात. ‘तो राजहंस एक’ मधील कुंती राधेबरोबरच्या भेटीमध्ये प्रथम भेटते. त्या प्रसंगात तिची अगतिकता स्पष्ट दिसते. नंतर कर्णाबरोबर झालेल्या भेटीमध्ये तिची व्यथा, तिच्या भावना ती कर्णाला सांगताना दिसते. पहिल्या अंकात कर्णाचे जन्मरहस्य अर्जुनाला सांगून अर्जुनाचा रोष पत्करताना दिसते. तर तिसऱ्या अंकातील पाचव्या प्रवेशात पुत्रप्रेमामुळे शोकविह्वल झालेली कुंती कालेलकरांनी उभी केली आहे.

‘मृत्युंजय’ मध्ये कर्णाबद्दल ओढ, जिव्हाळा असूनही काहीच करता येत नाही म्हणून तळमळणारी माता, परिस्थितीपुढे अगतिक झालेली, कर्णाची सूतपुत्र म्हणून हेटाळणी होताना तिळतिळ तुटणारी, कर्णाच्या शब्दांचे आसूड शांतपणे सहन करणारी कुंतीची व्यक्तिरेखा सावंतांनी अतिशय हृद्यपणे साकारली आहे.

एकंदरीत कर्णाप्रती अपार सहानुभूती व वात्सल्य असणारी, परिस्थितीपुढे अगतिक झालेल्या स्त्रीजीतीची प्रतिनिधी, प्रसंगी मानसिकदृष्ट्या कणखर बनणारी, सर्व आपर्तींना धैर्याने तोंड देणारी, पुत्रप्रेमी अशी कुंतीची व्यक्तिरेखा ह्या नाटकांतून प्रत्ययास येते.

७.४.३. कृष्ण :-

मूळ महाभारतामध्ये सर्वांना मार्गदर्शक ठरणारा व ज्याच्या साक्षीने ह्या महायुद्धातील रणसंग्राम झाला अशा कृष्णाची व्यक्तिरेखा ‘टाकलेलं पोर’, ‘मृत्युंजय’ व ‘तो राजहंस एक’ ह्या तीन नाटकांमध्ये नाटककारांनी आपापल्या परिने उभी केली आहे.

‘टाकलेलं पोर’ मधील कृष्णाची व्यक्तिरेखा, कर्णाची प्रतिमा उजळ करण्याच्या हेतूने दुबळेपणाने उभी केल्यासारखी दिसते. कर्ण कृष्णाला, कपटी, नाटकी, चेटक्या, आसूडधारी काळा कपटा, गवळ्याचा दगलबाज पोर, सोंगाड्या घोडेहाक्या, दगलबाज मुत्सद्दी, अशी

विविध विशेषणे लावताना दिसतो. कर्णाच्या सात्विक तेजापुढे कृष्ण दिङ्मुढ झालेला आहे असे नाटककार ठाकरे दाखवतात. हाच कृष्ण तिसऱ्या अंकातील तिसऱ्या प्रवेशात अर्जुनाला युद्धनीतीचे पाठ शिकवतो व कर्णाबरोबर धर्म-अधर्माबद्दल चर्चा करताना दिसतो.

‘मृत्युंजय’ मध्ये सावंतांनी कृष्णाची व्यक्तिरेखा कर्णसखा अशीच रंगविलेली दिसून येते. कर्णाला जन्मरहस्य सांगितल्यावर कर्ण उद्वीग्न , भ्रान्तचित्त होतो. त्यावेळी कृष्ण त्याचा सखा बनून त्याला सावरतो. कर्णाला समजावतानाच त्याला पांडवपक्षात येण्याबद्दल आग्रह करतो. पण कर्णाच्या कौरवपक्षाकडे राहण्याच्या निग्रहापुढे कृष्ण हतबल होतो. कृष्णाच्या विविध नावांनी कर्ण त्याला हाक मारतो ह्यामधून कृष्णाप्रती असणारी कर्णाची भक्तीच प्रत्ययास येते.

‘तो राजहंस एक’ मध्ये कृष्णाची विविध रूपे कालेलकरांनी दाखविलेली दिसून येतात. कधी तो द्रौपदीचा खट्याळ, चेष्टेखोर भाऊ म्हणून वावरताना दिसतो, कधी अर्जुनाचा सखा म्हणून वावरतो, कधी कुंतीचा भाचा म्हणून वावरतो, कधी कर्णाचा जवळचा सखा बनून येतो, कधी जगाचा कर्ताकरविता म्हणून वावरताना दिसतो. कालेलकरांनी कृष्णाच्या व्यक्तिरेखेला ह्या नाटकामध्ये योग्य न्यास मिळवून दिलेला असल्याचे स्पष्ट दिसून येते. कृष्ण संपूर्ण नाटकभर देवतारूप म्हणून वावरताना दिसतो. ह्या नाटकात कृष्णाची व्यक्तिरेखा पीळदारपणे व्यक्त झालेली दिसते. रसिकांच्या मनातील कृष्णाची व्यक्तिरेखा कालेलकरांनी अत्यंत बारकाईने टिपलेली दिसून येते.

‘कौंतेय’ ह्या नाटकात कृष्णाची व्यक्तिरेखा दिसून येत नाही.

७.४.४. दुर्योधन :-

‘टाकलेलं पोर’ मधील दुर्योधन पहिल्या अंकातच भेटतो. ह्यामध्ये तो विचारी, कर्णाचा मित्र असाच रसिकांसमोर उभा राहतो. कर्ण-कुंतीच्या भेटीप्रसंगी मित्रद्रोह न करण्याचा निश्चय करणाऱ्या कर्णाला परमेश्वर मानणारा दुर्योधन ह्या नाटकात ‘प्रबोधन’कारांनी साकारलेला आहे.

‘कौंतेय’ मध्ये कर्णावर पूर्ण विश्वास असणारा, संभाषणचतुर वक्ता, प्रसंगी कर्णाच्या बाजूने उभा राहणारा, कर्णाचा पाठीराखा, कुशल राज्यशासक असा दुर्योधन शिरवाडकर रसिकांसमोर उभा करताना दिसून येतात.

‘तो राजहंस एक’ मध्ये संपूर्ण नाटकभर कर्णाचा जवळचा मित्र म्हणूनच वावरताना दिसतो. मित्रकर्तव्य पार पाडणारा, कर्णावर जीवापाड प्रेम करणारा, कर्णाच्या शौर्यावर विश्वास असणारा , कर्णासाठी मनाचा मोठेपणा दाखविणारा, कर्णाच्या मैत्रीचा अभिमान बाळगणारा, कर्णाच्या निरंतर मैत्रीची अपेक्षा ठेवणारा, कर्ण पतनामुळे हताश झालेला, पांडवांना साता

जन्माचे वैरी मानणारा असा दुर्योधन कालेलकर मांडताना दिसतात.

‘मृत्युंजय’ मध्ये शीघ्रकोपी, आग्रही, आक्रमक दुर्योधन रसिकांच्या मनाची पकड घेताना दिसतो. कर्णाचा मोठेपणा जाणून त्याच्या पराक्रमावर विश्वास ठेवणारा व त्याच्या बळावर अनेक आढाने स्वीकारणारा दुर्योधन ह्या नाटकात दिसतो. विविध कारणांमुळे अपमानित झालेला सूडाच्या भावनेने पेटलेला दुर्योधन, कर्णाचा मित्र, कुटील कारस्थानी, त्रस्त, पांडवांचा शत्रू, कुंतीविषयी मनामध्ये राग असणारा असा प्रभावी दुर्योधन सावंतांनी रेखाटला आहे.

७.४.५. माधवी/वसुंधरा/वृषाली:-

कर्णपत्नी ह्या एकाच व्यक्तीरेखेसाठी वरील नावे अनुक्रमे ‘कौंतेय’, ‘तो राजहंस एक’ व ‘मृत्युंजय’ ह्या नाटकांमध्ये योजिली आहेत.

‘कौंतेय’ मध्ये माधवी तिला झालेल्या अपशकुनाची माहिती कर्णाला देत असताना प्रथम भेटते. कर्णाच्या व्यथा, वेदना रसिकांसमोर आणण्यासाठी माधवी कारण बनलेली दिसून येते. ह्या छोट्या प्रसंगात पतीविषयी काळजी असणारी पत्नी माधवीच्या रूपात दाखविली आहे.

‘तो राजहंस एक’ मध्ये वसुंधरा कर्ण ‘अंगराज’ बनून जेव्हा राधेचे आशीर्वाद घेण्यासाठी घराकडे येतो तेव्हा रसिकांसमोर प्रथम येते. पहिल्या भेटीमध्ये कर्णाला वसुंधरा मार्मिक उत्तरे देताना दिसते. कर्णावर असीम प्रेम असणारी, कर्णाच्या महत्त्वाकांक्षेला प्रोत्साहन देणारी वसुंधरा ह्या नाटकात दिसते. तसेच कर्णाची काळजी करणारी व कर्णावर भक्ती असणारी, पतीला देव मानणारी, पतिव्रता, निर्धारी, पतीवर विश्वास असणारी, कर्णाला धीर देणारी दुःखात सावरणारी असे विविध पैलू असणारी वसुंधरा कालेलकरानी रसिकांसमोर उभी केलेली दिसते.

‘मृत्युंजय’ मधील वृषाली पतीची काळजी करणारी, पुत्राला मायेने समजावणारी, दुःखी पतीला सावरणारी, प्रसंगी पतीची चूक दाखवून देणारी, अशी सावंतांनी साकारलेली आहे.

७.४.६. भीम :-

भीम ही व्यक्तीरेखा ‘कौंतेय’ व ‘मृत्युंजय’ ह्या दोनच नाटकात दिसून येते. ‘कौंतेय’ मधील भीम नाटकाच्या सुरुवातीपासून ते शेवटपर्यंत कौरवद्वेषा म्हणूनच येतो. तो कर्णाचाही तिरस्कार करतो. कौरवांबद्दलची त्याची भावना द्वेषपूर्ण व मत्सरी आहे. असे असले तरी भीम मातृप्रेमी असल्याचेही दिसून येते. भीम मातेचा अभिमान बाळगणारा व आईची काळजी करणारा असा शिरवाडकरांनी रेखाटलेला आहे.

‘मृत्युंजय’ मध्ये भीम कौरवद्वेषा तसेच कर्णद्वेषा असा येतो. कर्णाच्याहिन कुलावरून त्याची हेटाळणी करणारा व कर्णाला तुच्छ लेखणारा असा भीम ह्या नाटकात दिसतो.

७.४.७. इतर पात्रे :-

‘टाकलेलं पोर’ मधील अर्जुन, शल्य, अश्वत्थामा प्रतिष्ठितांचे व प्रस्थापितांचे प्रतिनिधित्व करतात तर हिरडा, बेहडा, आवळकटी ही पात्रे प्रेक्षकांचे निखळ मनोरंजन करताना दिसतात.

‘कौंतेय’ मधील कृपाचार्य , त्रिगर्त, शल्य ही पात्रे प्रतिष्ठितांचे प्रतिनिधित्व करणारी कथानकाला चालना देणारी अशी वाटतात तर धूर्त राजकारणी व कारस्थानी असे शकुनीचे पात्र ह्या नाटकात दिसते.

‘तो राजहंस एक’ मधील शकुनीचे पात्र हे कुटील राजनीतीत कुशल असे आहे तर अर्जुन, द्रौपदी, राधा व अवंतिका ही पात्रे कथानकाला पुढे नेणारी अशी आहेत.

‘मृत्युंजय’ मध्ये अश्वत्थाम्याचे पात्र तत्त्वचिंतक गुरुपुत्र व कर्णाचा मित्र म्हणून येते. भीष्माचे पात्र कुरूचा वंशज, कुशल राज्यशासक, प्रसंगी कठोर, निर्धाराने बोलणारे, निग्रही असे आहे. शोण कर्णाचा भाऊ म्हणून ह्या नाटकात वावरताना दिसतो. दुताचे पात्र वारणावताचा प्रसंग रसिकांना समजावा व कुंती सौधात मुच्छित झाली हे समजण्यासाठी ह्या नाटकात आले आहे. दुर्योधनाचा कपटी कारस्थानाचा सल्लागार म्हणून शकुनीचे पात्र ह्या नाटकात दिसून येते. अर्जुन, युधिष्ठिर, कृपाचार्य व धृतराष्ट्र ही पात्रे कथानक पुढे नेण्यास सहाय्यकारी अशी आहेत.

७.५. संवाद व भाषाशैली :-

‘टाकलेलं पोर’ मधील संवादांमधून तत्कालीन समाजातील सामाजिक समस्या चित्रीत केल्याचे दिसून येते. ह्या नाटकातील अश्वत्थामा व कर्ण ह्यांच्या संवादांमधून समाजातील प्रतिष्ठित वर्ग व पददलित वर्गातील संघर्षच दिसून येतो. हे संवाद नाटकाची कलात्मकता तर घालवतातच पण फारच खालच्या पातळीवरून होतात. कर्ण-कृष्णाच्या भेटीमधील संवादही असेच आहेत. कर्ण व कुंती भेटीमधील संवादांमधून अपत्यहत्येचा प्रश्न मांडला आहे. ह्या प्रश्नावर कर्ण व कुंतीची चर्चा होताना दिसते. कुंतीच्या संवादांमधून समाजव्यवस्थेमुळे, सामाजिक बंधनांमुळे कुंतीला अपत्यहत्या करणाऱ्या स्त्री ची प्रतिनिधी म्हणूनच कुंतीची व्यक्तीरेखा ठाकरेंनी मांडलेली दिसून येते. कर्ण-कुंतीच्या संवादांमध्ये कर्ण रोखठोकपणे बोलताना दिसतो. ह्या संवादामधून अपत्यहत्येच्या प्रश्नाची उकल व सामाजिक प्रबोधन करण्याचा हेतू स्पष्ट होतो. याबाबत ‘कर्णाच्या निमित्ताने उपेक्षितांवरील अन्यायाचे आणि त्यांच्या वेदनेने बहिर्मुख व प्रगट चिंतन येथे व्यक्त झाले आहे.’^४ असे भास्कर गिरधारी म्हणतात. हे त्यांचे मतयोग्य वाटते, कर्णाला पददलितांचा उद्धारकर्ता मानूनच ठाकरेंनी आपले विचार कर्णमुखाने

येथे प्रगट केलेले दिसून येतात. समाजाचे प्रबोधन करण्याच्या हेतूने लिहिलेली ठाकरेंची भाषाशैली आवेशपूर्ण आहे. नाटकातील हिरडा, बेहडा व आवळकटी ह्यांचे संवाद प्रेक्षकांचे मनोरंजन करण्याच्या दृष्टीकोनातून आलेले आहेत. नाटकातील पहिल्या अंकातील अश्वत्थामा व कर्णाच्या तोंडी असलेली पदे नाटकाला संगीत नाटकाचा बाज आणतात.

‘कौतैय’ ह्या नाटकातील अनेक संवाद काव्याचा बाज घेऊन येतात. हे नाटक मुळात कवीहृदयी शिरवाडकरांचे आहे. त्यामुळे ह्या नाटकातील संवादांना, स्वगतांना काव्यात्मकता लाभलेली आहे. ह्या नाटकाची भाषाशैलीही काव्यात्म व निर्भिड अशी रूपे घेऊन आलेली दिसते. शिरवाडकरांची ही निर्भिड भाषाशैली कर्णाच्या संवादांमधून रसिकांना प्रतीत होते. खटकेबाज व पिळदार संवाद हेही शिरवाडकरांच्या लखेणीचेच सामर्थ्य आहे. कर्ण-कुंती भेटीमधील कर्णाला त्याचे जन्मरहस्य जेव्हा समजते तेव्हा त्याच्या मनातील संतापाचा उद्रेक, कुंतीचा तिरस्कार, त्यानंतरची त्याची पश्चात्तापाची भावना, चुकीची जाणीव, त्यामुळे जीवाची पर्वा न करता तो कुंतीला भेटायचास जातो. ह्यामधील भावनाट्य शिरवाडकरांच्या भाषाशैलीने कसदार, पिळदार बनत जाते. संवादातून व्यक्तीचित्रणे साधण्याचा शिरवाडकरांचा प्रयत्न ह्या नाटकात यशस्वी झालेला दिसून येतो. त्यांच्या भाषाशैलीमध्ये ठिकठिकाणी सुभाषिते पेरलेली दिसून येतात. उदा. ‘इतिहास हा जेत्यांचा खुषमस्कऱ्या आणि पराभूतांचा निंदक असतो.’^५, ‘शत्रु विजयी होत नाही, निष्ठा विजयी होते.’^६ ‘मत्सरातून उद्भवलेलं वैर अधिक प्रखर असतं.’^७, ‘समाजानं बांधलेल्या आंधळ्या निष्ठेचे तट एका व्यक्तीला फोडता येत नाहीत.’^८ कर्णाच्या मनातील शल्य, वेदना त्याचा सदसद्विवेक व कुंतीच्या मनातील आंतरिक दुःख शिरवाडकरांच्या लेखणीने बारकाईने टिपलेले दिसून येते. ह्या नाटकातील संवाद वाचकांना अंतर्मुख व विचार करायला भाग पाडणारे आहेत. कर्णजीवनातील शेवटच्या तीन दिवसांतील संघर्ष ह्या नाटकामध्ये दिसून येतो. ह्या नाटकातील जांघिल व वासंतिका ह्यांच्या संवादांमधून कर्णाची मनःस्थिती बेचैन असल्याचे लक्षात येते. जांघिल व कर्णाची स्त्रीविषयक मते नाटकातील चिंतनाचा विषय बनून येताना दिसतात. काव्यमय उदात्त संकल्पना धारण करणारी स्वगते ह्या नाटकामध्ये आहेत. त्यामुळे शिरवाडकरांच्या प्रकृतीधर्मानुसार ह्या नाटकात काव्यात्मकता आली आहे.

‘तो राजहंस एक’ मधील संवाद व भाषाशैली साधी, सरळ व सोपी अशी आहे त्यामुळे तिला सहज वाचनियता हा गुण लाभला आहे. तसेच वसुंधरेचे कर्णपतनानंतरचे स्वगत म्हणजे एक गद्यकाव्यच आहे. ह्या वसुंधरेच्या संवादात भावविभोरता आहे. तसेच कर्ण कुंतीबरोबर शेवटच्या रात्री बोल असताना क्रोधीत आहे. त्याच्या तोंडून काही अश्लिल वाक्येही येतात. ‘राजमाते पाप डोळे उघडे ठेऊन केलंत आणि पापाला फळ येताच डोळे मिटून घेतलेत.’^९

‘कुंवारपणी परपुरुषाशी रतिक्रीडा करण्याचं धारिष्ट्य नव्हतं केलं तुम्ही.’^{१०} ही वाक्ये वाचताना जरी साहसी वाटत असली तरी एकूण प्रसंगात मात्र कर्णाच्या भावना स्पष्ट करणारी आहेत. कर्णाचा हा संताप अतिरेकी ठरवणारी ही वाक्ये नाहीत ह्यातून त्याची जन्मभराची दुःखे व वेदना प्रगट होतात, म्हणूनच ह्या भाषाशैलीला भावना प्रगट करण्याचे सामर्थ्य लाभले आहे. हे नाटक पूर्णतः घटनानुगामी आहे. ह्यामुळे ह्या नाटकातील संवादांला व भाषाशैलीला अलंकारीकतेची वा जडजंबाल शब्दांची साथ नाही. ह्या नाटकात येणाऱ्या अनेक घटना ह्या संवादांनी स्पष्ट करणाऱ्या आहेत हे सिद्ध होते. मधुसूदन कालेलकर हे स्वतः प्रतितयश नाटककार असल्याने ह्या नाटकामध्ये काही ठिकाणी त्यांनी ध्वनीप्रकाश योजनेचा उपयोग केला आहे. शस्त्रस्पर्धाप्रसंग, सूर्य कुंतीला भेटावयास येतो वकर्णपतनानंतर कर्ण-वसुंधरेचा संवाद घडतो ह्या प्रसंगांमध्ये रंगमंचावर काही पात्रांचे फक्त आवाज आहेत. प्रकाशयोजनेद्वारे हे प्रसंग नाट्यात्मक स्वरूपात साकारलेले आहेत. त्यामुळे ह्या नाटकातील ह्या ठिकाणांच्या संवादांना ध्वनीप्रकाश संवेदनेचे नाट्यीकरण मूल्य लाभले आहे. ह्यामुळे हे प्रसंग अत्यंत अल्पावधीतच वाचकांच्या (याहीपेक्षा प्रेक्षकांच्या) मनीमानसी ठसतात. ही नाट्यात्मक संवादांची रचना नाटकाला एका नाट्यीकरण सौंदर्याची जोड देते.

‘मृत्युंजय’ मधील संवाद व भाषाशैली पुराणकाळाला साजेशी अशीच आहे. त्या नाटकातील व्यक्तीरेखेच्या तोंडी येणारे संवाद पुराणकाळाला शोभतील असे आहेत. धनुर्वीर, पौरजन, लक्ष्यभेद, प्रच्छन्न, द्वंद्व, सूचीबाण, जिद्दबाण, पर्णकुटी, काकपक्षी, यज्ञवेदी, अनुप, राजराजेश्वर, नेमस्त, जलकुंड, खड्ग, वारांगना, स्वयंवर, सौभाग्यकुंकुम, आत्मार्पण, पितृकुल, क्षौमवेष्टित पालाण आदी संस्कृतप्रचूर शब्दांनी ह्या नाटकाच्या पौराणिक भाषेने तत्कालीन वातावरण निर्मिती केलेली आहे. क्वचित ठिकाणी ह्या प्रकारच्या शब्दांच्या अतिरेकी वापरामुळे ही भाषा जड झाल्याचे आढळते. संवादांमधून व्यक्तींचे मनोभाव समर्थपणे प्रगट होतात. कुंतीच्या स्वगतामधून तिचे स्वतःचे जीवन, पितामहांची महानता लक्षात येते. तर कर्णाची समजूत घालून हताशपणे जाणाऱ्या कुंतीला कर्णानेच ‘माता’ म्हणून घातलेली साद व ‘यातनांचा! स्वर्गीय यातनांचा !! तो क्षणही या वेदनाबरोबरच या तुझ्या पहिल्या पुत्राने, कर्णानं, कुंतीमातेस या संन्यस्त झाल्या कर्णानं तुझ्याच चरणावर ठेवला आहे ! या गंगेएवढंच विशाल, उदार हृदय करून तो आपलासा करून घे !! तुझा ज्येष्ठ पुत्र म्हणून तुझ्या चरणांना साक्ष ठेऊन शेवटचं कर्तव्य पार पाडण्याचं बळ लाभावं यासाठी मला आशीर्वाद दे. यावेळी जपला जायचाच असेल तर तेवढ्यापुरताच आकाशाचा- पितृकुलाचा वारसा जपला जाईल माझ्याकडून !^{११} असे म्हणणे यातून कर्णाचे भावविभोर रूप संवादाने नेमकेपणाने पेलले आहे.

त्याचप्रमाणे ह्या नाटकातील भाषा काही ठिकाणी बिरश्रीयुक्त अशी आहे. कर्णाने आपल्या पुत्रवधानंतर विजय धनुष्य फिरवीत केलेली प्रतिज्ञा, भीष्माने राजसभेत राजदंड फेकल्यावर तो राजदंड उचलित कर्णाने केलेली दिग्विजयाची प्रतिज्ञा ह्या नाटकातील वीरश्रीयुक्त संवादांची उत्तम उदाहरणे आहेत. ह्या संवादांमुळे कथानकाला गती मिळाली आहे. नाटकात अनेक घटना असून नाटकाची कथावस्तू दीर्घ असूनही ह्या संवादांनी आपल्या पीळदार बांधणीने हे नाटक गतीमान केले आहे. पण काही ठिकाणी तत्त्वज्ञ व कादंबरीकार ह्यांची भाषणे वाटते. ही भाषा कादंबरीला जरी योग्य असली तरी नाटकाची गती कमी करते. काही ठिकाणची वाक्ये उपमा, अनुप्रसांच्या नादी लागून आपला भावार्थ घालवून बसल्यासारखी वाटतात. ही ठळकपणे जाणवणारी न्यूने सोडली तर 'मृत्युंजय' नाटकाची भाषा कथानकाला गतीमान करणारी आहे ह्यामुळे हे नाटक पीळदार बनले आहे. यातील वक्तृत्व संपन्न संवाद ह्या नाटकातील नाट्याची उंची वाढवतात. 'मृत्युंजय' सारख्या महाकादंबरीचे नाट्यरूपांतर त्याच लेखकाने करणे म्हणजे एकच दीर्घ कथावस्तू दोन वेगवेगळ्या रूपामध्ये (Form) बसविणे होय. ह्यातील कादंबरी कीतीही दीर्घ झाली तरी चालण्यासारखे असते. पण नाटकामध्ये रचनेचे बंधन असते. भव्यदिव्य प्रसंगही अल्पाक्षराने रेखाटावयाचे असतात. 'मृत्युंजय' ह्या महाकादंबरीच्या लेखनाने हे आन्धान नाट्यात्मक भाषाशैलीने पेलले आहे. हे मान्यच करावे लागते. मुळातच शिवाजीराव सावंतांची भाषाशैली सामर्थ्यशाली आहे. हेच सामर्थ्यशाली भाषाशैलीचे स्वरूप आपणाला ह्या नाटकातही जाणवते.

एकंदरीत 'टाकलेलं पोर' मधील संवाद व भाषाशैली ही समाजाचे प्रबोधन करण्याच्या हेतुने व कर्ण प्रतिमा उजळ करण्यासाठी अशा स्वरूपात येते. तर 'कौंतेय' मधील संवाद व भाषाशैली शिरवाडकरांच्या प्रकृतीबंधानुसार काव्यात्मकता, उदात्तता धारण करून येताना दिसते. 'तो राजहंस एक' मधील संवाद व भाषाशैली एका प्रथितयश नाटककाराची व नवीन ध्वनीप्रकाश माध्यमाद्वारे नाट्यीकरण मूल्य घेऊन येणारी आहे. 'मृत्युंजय' मधील संवाद व भाषाशैलीचे स्वरूप हे अल्पाक्षर रमणीयत्व असणारे व सामर्थ्यशाली असे सावंतांनी पेललेले दिसून येते.

७.६. नाट्यसौंदर्य :-

'टाकलेलं पोर' मधील कर्ण आणि अश्वत्थामा ह्यांच्या संवादातील उपहास आणि उपरोध क्रमाने उंच होत गेलेले आहेत. कर्ण-वासुदेवभटजी, कर्ण-कुंती, कर्ण-अश्वत्थामा ह्यांच्या संवादातील धारदारपणा वाचकांचे लक्ष वेधून घेतो.

दुर्योधन, कर्ण आणि अश्वत्थामा ह्यांची पदे वीररसाकडे झुकतात. तर हिरडा व आवळकटी ह्यांची पदे शृंगाररसाकडे झुकतात. संबंध नाटकभर ही पदे आलेली नसल्याने

नाटकातील पदरचनांचा तोल ढळलेला दिसतो.

त्या-त्या व्यक्तीचे संवाद त्यांच्या मनातील त्या त्या क्षणीचे भाव उत्कटपणे व निःसंकोचपणे, मोकळेपणाने आणि धारदारपणाने रसिकांचे मन वेधून घेताना दिसतात. जन्मकुलापेक्षा व्यक्तीचे कर्तृत्व मोलाचे आहे ह्या विचाराचा पुरस्कार ठाकरे करताना दिसतात. संवादातील आवेश आणि वक्तृत्वातील जोरकसपणा हे ह्या नाटकाचे वैशिष्ट्य आहे. कर्णाच्या संवादांमधून नाटककाराचे विचारच कर्णमुखाने प्रगटताना दिसतात. ठाकरेंची भाषाशैली रोखठोक तर आहेच पण सडेतोड पद्धतीचीही आहे. नाटकाची कथा महाभारतीय असली तरी स्वकालीन सामाजिक समस्या ह्या कथेद्वारे व्यक्त होताना दिसते. ठाकरेंनी समाजप्रबोधनाच्या हेतूने हे नाटक लिहिल्याने ह्यामध्ये चर्चात्मकता व वर्णनपरता येते. संपूर्ण नाटकात 'प्रबोधन'कारांचा वैचारिक ठसा उमटलेला दिसतो.

'कौंतेय' मध्ये शिरवाडकरांच्या लेखणीने जसा अनौरस पुत्राचा संघर्ष नेमकेपणाने पकडला आहे तसाच समाजातील प्रतिष्ठित-अप्रतिष्ठित ह्यांचा संघर्ष, धनिकांच्या घरातील स्त्रिया व निर्धनांच्या स्त्रिया हा संघर्षही तितक्याच कुशलतेने मांडला आहे. हा संघर्ष ह्या नाटकातील नाट्यसौंदर्य अधिक खुलविताना दिसून येतो. पिळदार, खटकेबाज संवाद, धारदार संघर्ष, काव्यात्म भाषाशैली, मानसिक संघर्ष, कथानकातील बंदीस्त भारदस्तपणा, प्रभावी व परिणामकारक शोकात्म नाट्य, आदी घटकांमुळे 'कौंतेय' मधील नाट्यसौंदर्य अधिकाधिक फुलत जाते.

कर्ण-कुंती संवादातील भावनिक संघर्ष येथे प्रगट झाला आहे. ह्या नाटकातील कर्ण जसा संतापी आहे तसाच विवेकी आहे. मातृप्रेमी तसाच वचननिष्ठ, असा आहे. कुंती असहाय्य स्त्रीजातीची प्रतिनिधी म्हणूनच ह्या नाटकात उभी राहते. एकीकडे समाजाची नीतीनियमांची बंधने दुसरीकडे पुत्रप्रेम अशा पेचात सापडलेल्या स्त्रियांच्या व्यथा, वेदना, मनाचा कोंडमारा अत्यंत धैर्याने सहन करणारी व्यक्तिरेखा म्हणजे कुंती होय. अशा पीळदार व्यक्तिरेखा शिरवाडकरांनी ह्या नाटकात योजल्यामुळे ह्या नाटकातील नाट्यमयता वाढत जाते.

'तो राजहंस एक' हे नाटक मधुसूदन कालेलकर ह्या मुळात नाट्यप्रवृत्तीच्या नाटककारानेच लिहिले आहे. हे नाटक मुळात चरित्रप्रधान असल्याने संपूर्ण कथानक कर्णाभोवतीच फिरत राहते. ह्या नाटकात कर्णाच्या मानसिक संघर्षाबरोबरच वसुंधरा, द्रौपदी, कुंती ह्या व्यक्तिरेखा स्वतःचा मानसिक संघर्ष घेऊन येताना दिसतात. ह्या नाटकातील भाषाशैली साधी, सोपी आहे. त्याचबरोबर त्या त्या व्यक्तिरेखेच्या भावना स्पष्टपणे प्रगट करणारी अशी आहे. नाटकातील कथानकाची गती, संघर्षाची धार, मानसिक दोलायमानता संवादांनी पेललेली दिसून येते. ह्या

नाटकामध्ये एकापाठोपाठ एक अशा सलग घटनांची साखळीच असलेली दिसते.

ध्वनीप्रकाशाच्या माध्यमातून व स्वगतातून संवाद साधण्याचा नाटककाराचा प्रयत्न सफल झालेला आहे. ह्या नाट्यतंत्रामुळे नाटकाला एक वेगळे सौंदर्य प्राप्त झाले आहे.

‘मृत्युंजय’ हे नाटक ‘मृत्युंजय’ ह्या सावंतांच्याच महाकादंबरीचे नाट्यरूपांतर. कादंबरीतील सर्वच घटना नाट्यरूपात साकारण्याची सावंतांना बरीच कसरत करावी लागलेली आहे. नाट्यरूपासाठी ह्यातील भाषेमध्ये अल्पाक्षर रमणीयत्व आले आहे. कर्णाचे जीवन संघर्षमय असल्यामुळे नाट्याला सौंदर्य आपोआपच प्राप्त होत गेलेले आहे. सावंतांवर असणारा कादंबरीचा प्रभाव आपणाला नाटकात ठिकठिकाणी जाणवत राहतो.

अनेक घटना एकत्रित आणल्यामुळे प्रवेश रचनेत समतोल साधताना कठीण झाले आहे. त्यातही वासंतिक स्पर्धेतील कर्णाचे आव्हान, द्रौपदी वस्त्रहराणाप्रसंगी द्रौपदीस बोलल्या गेलेल्या मानहानीकारक शब्दांचा कर्णास होत असणारा पश्चात्ताप, कर्ण-कृष्ण भेट, कर्ण-कुंती भेट, दुर्योधनाने भीष्मांना केलेला विरोध ह्या प्रसंगातील नाट्य उत्तमरितीने येथे उलगडले गेले आहे.

नाटकातील संघर्ष सावंतांनी टोकदार करण्याचा प्रयत्न केल्याने नाटकातील प्रसंग वाचकांच्या, प्रेक्षकांच्या मनात घर करताना दिसतात. व्यक्ती आणि नियती ह्यांच्यातील संघर्ष व्यक्त करण्यात सावंत यशस्वी झाले आहेत.

पण काही ठिकाणी नाटकाला कादंबरीचा बाज आल्याचे दिसून येते.

७.७. निष्कर्ष :

प्रस्तुत सातव्या प्रकरणामध्ये आपण के.सी. ठाकरेलिखित ‘टाकलेलं पोर’, वि.वा. शिरवाडकरलिखित ‘कौंतेय’, मधुसूदन कालेलकरलिखित ‘ तो राजहंस एक’ व शिवाजी सावंतलिखित ‘ मृत्युंजय’ ह्या चार नाटकांचा कथानक, संघर्ष, व्यक्तीरेखा, संवाद व भाषाशैली व नाट्यसौंदर्य ह्या घटकांच्या आधारे तुलनात्मक अभ्यास केला. ह्यामधून आपल्याला पुढील निष्कर्ष मिळाले.

१) ‘टाकलेलं पोर’ व ‘कौंतेय’ ह्या नाटकांचे कथानक सेनापतीपदाच्या निवडीपासून सुरू होऊन कर्णाच्या मृत्यूने संपते. तर ‘तो राजहंस एक’ ह्या नाटकाचे कथानक फ्लॅशबॅक तंत्राने कर्ण पतनानंतरच्या प्रसंगापासून सुरू होऊन पुन्हा कर्ण पतनानंतरच्या प्रसंगानेच संपते. ‘मृत्युंजय’ ह्या नाटकाचे कथानक संपूर्ण कर्णजीवनावर आधारित आहे. कथानकाची सुरवात वासंतिक स्पर्धेपासून होते व कर्णाच्या मृत्यूने संपते.

२) ‘टाकलेलं पोर’ मधील संघर्ष प्रस्थापित व पददलित ह्यांच्यातील आहे. तसेच अपत्यहत्येच्या प्रश्नासंदर्भात कर्ण-कुंतीचा संघर्षही ह्या नाटकामध्ये ठळकपणे प्रबोधन व

चर्चात्मक स्वरूपात मांडला आहे. 'कौंतेय' मधील संघर्ष कर्ण व कुंतीचा मानसिक संघर्ष आहे. ह्याबरोबरच प्रतिष्ठित- अप्रतिष्ठित, स्त्री भोगवस्तू की मंगल मातृत्व, थोराघरच्या स्त्रीया व निर्धनांच्या स्त्रिया हा ह्या समाजव्यवस्थेतील संघर्ष शिरवाडकरांनी उभा केलेला आहे.

'तो राजहंस एक' मधील संघर्ष हा नाटकातील मुख्य व्यक्तिरेखांचा व्यक्तिगत मानसिक संघर्ष अशा स्वरूपाचा, कालेलकर चित्रीत करताना दिसतात.

'मृत्युंजय' मधील व्यक्तिचा स्वतःचा मानसिक संघर्ष, व्यक्ति-व्यक्तिमधील संघर्ष व व्यक्ति व नियती ह्यांच्यातील संघर्ष असा तीन वेगवेगळ्या पातळ्यांवरचा संघर्ष सावंतांनी टिपलेला आहे.

३) 'मृत्युंजय' नाटकांा कर्णाची व्यक्तिरेखा वासंतिक स्पर्धेपासून तो त्याच्या मृत्यूपर्यंत विकसित केली आहे ती सावंतांनी ! नियतीशी अखेरपर्यंत तो यशस्वीपणे लढला म्हणून तो 'मृत्युंजय' ! अशी त्याची धिरोदात प्रतिमा येथे उभी राहिली आहे. 'कौंतेय' मधील कर्ण मृत्यूपूर्वी तीन दिवसांच्या चित्रणातून उभा केला आहे. तेथील कर्ण शूर, पराक्रमी, मातृभक्त व अन्यायाचा प्रतिकार करणारा आहे. 'टाकलेलं पोर' मधील कर्ण पददलितांचा नेता म्हणून प्रबोधनकारांनी प्रकट केला आहे. अश्वत्थाम्याबरोबरील भांडणात मात्र तो हातघाईवर येतो. 'तो राजहंस एक' मधील कर्ण उदार, शूर, मातृप्रेमी, सच्चा मित्र, कणखर असा आहे. ह्या चारही नाटकांत कुंती ही दुःखीकष्टी व असाहाय्य स्त्रीवर्गाची प्रतिनिधी म्हणूनच आलेली आहे. भीष्म, भीम, दुर्योधन, अश्वत्थामा, वृषाली, द्रोणाचार्य, कृपाचार्य, धृतराष्ट्र अशा अनेक व्यक्तिरेखा ह्या चारही नाटकांतून कमी जास्त प्रमाणात आल्या आहेत. त्या कर्णकथा पुढे नेतात.

४) ह्या चारही नाटकांची भाषाशैली व संवादरचना त्या त्या नाटककाराच्या प्रतिभेच्या मगदुराप्रमाणे रूप धारण करताना दिसते. 'टाकलेलं पोर' ह्या नाटकाची भाषा आवेशपूर्ण आणि सडेतोड आहे. येथील भाषेत रोखठोकपणा व बेडरपणा आहे. समाजप्रबोधन करणारी ही भाषाशैली घणाघाती व भेदक आहे. संवादरचना व्यक्तिच्या स्वभावानुसारी आहे. 'तो राजहंस एक' मधील भाषाशैली प्रसन्न व प्रवाही आहे. संवाद मार्मिक व सहज आहेत. नाट्य फुलविणारे येथील संवाद नाटकाला वेधकता प्राप्त करून देतात. 'कौंतेय' मधील भाषाशैली व संवाद काव्यात्म आहेत. काव्यात्मकता हे ह्या नाटकाचे सामर्थ्य आहे. येथील संवादातील मार्मिकता, आवेश, ऋजुता लक्षणीय आहे. नेमक्या विचारांचे वहन करणारी ही भाषाशैली वेधक व अलंकारसंपन्न आहे. 'कौंतेय' मधील भाषाशैली अभिजातवादी व प्रसन्न आहे. येथील संवादरचना प्रवाही आणि ओघवती आहे. संस्कृतप्रचूर शब्दांनी तत्कालीन वातावरण निर्माण करणारी ही भाषाशैली वक्तृत्वाचा थाट सांभाळते. बोलभाषेतील ही संवादरचना सहज सुंदर आहे व जीवंत

आहे.

५) 'टाकलेलं पोर' हे नाटक 'प्रबोधन'कार ठाकरे यांच्या आक्रमक व आवेशपूर्ण लेखणीचा धारदार आविष्कार आहे. त्यातील उपहासः उपरोध तीक्ष्ण आहे. पदरचनांमुळे नाटकाला संगीत नाटकाचा बाज आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. संवादातील आवेश व वक्तृत्वातील जोरकसपणा व सामाजिक प्रश्नासंदर्भात प्रबोधन ही ह्या नाटकाची वैशिष्ट्ये आहेत.

'कौंतेय' नाटकात कर्ण-कुंती यांचा भावनिक संघर्ष आहे. हे नाटक कवीचे आहे. पिळदार कथानक, समर्थ व्यक्तिरेखा, काव्यात्म भाषा व संवाद, सामाजिक विचारांचे दिग्दर्शन आणि आंतरिक संघर्षांचे ठोस चित्रण हे ह्या नाटकाचे वाङ्मयीन गुणविशेष आहेत.

'तो राजहंस एक' हे नाटक प्रथितयश नाटककाराचे आहे. व्यवस्थित कथानक, कथानकात विशिष्ट गती, संपन्न व्यक्तिरेखा, भाववाही भाषाशैली, आकर्षक संवादरचना आणि व्यक्तिरेखांच्या मानसिक संघर्षांचे खुबीदार चित्रण ह्या वाङ्मयगुणांमुळे हे नाटक यशस्वी ठरले आहे.

'मृत्युंजय' नाटक त्यातील अभिजात भाषाशैलीने नटले आहे. प्रसन्न व प्रवाही संवाद, सरळ कथानक, प्रभावी व गुणसंपन्न व्यक्तिरेखा आणि विविध पातळ्यांवरील यशस्वी संघर्षचित्रण तसेच नियतीच्या निवेदनाचा परिणामकारक वापर ह्या वाङ्मय गुणांमुळे हे नाटक मराठी मनावर राज्य करित राहिल.

७.८. समारोप :-

थोडक्यात ह्या चारही नाटकांचे स्वतःचे असे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व आहे. 'टाकलेलं पोर' हे 'प्रबोधन'कारांचे विचारप्रेरक नाटक आहे. 'कौंतेय' हे एका प्रतिभाशाली कवीचे काव्यात्म नाटक आहे. 'तो राजहंस एक' हे एका श्रेष्ठ नाटककाराचे प्रभावशाली नाटक आहे. तर 'मृत्युंजय' हे कसलेल्या कादंबरीकाराचे अभिजात नाटक आहे.

***

संदर्भसूची

१. गिरधारी भास्कर, 'कर्ण आणि मराठी प्रतिभा',
सविता प्रकाशन, प्रथमावृत्ती १९९३, पृष्ठ.५७.
२. तत्रैव पृष्ठ. ४०
३. भवाळकर तारा, 'मराठी नाटक : नव्या दिशा, नवी वळणे',
मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९७, पृष्ठ. ४६
४. उ.नि. १ तत्रैव पृष्ठ ४२
५. शिरवाडकर वि.वा., 'कौंतेय',
कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९५३, पृष्ठ.९
६. तत्रैव पृष्ठ १९
७. तत्रैव पृष्ठ ३२
८. तत्रैव पृष्ठ ५८
९. कालेलकर मधुसूदन, 'तो राहहंस एक',
ह.रा. महाजनी प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७५ पृष्ठ ८३
१०. तत्रैव पृष्ठ ८३
११. सावंत शिवाजी, 'मृत्युंजय',
कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७७, पृष्ठ ९३

